

UDK: 248.153 (569.4=163.42) „15“ (093)
929 Đurđević, Bartul
929 Stijepović Drakolica, Bonifacije
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. ožujka 2010.
Prihvaćeno za tisak: 15. travnja 2010.

Teoretičari, hodočasnici, činovnici: tri vrste renesansnih putopisnih tekstova

Irena Miličić
Naklada Jesenski i Turk
Sokolgradska 58
10000 Zagreb
Republika Hrvatska
e-mail: imilicic@jesenski-turk.hr

Tema rada jest proučavanje renesansnih putopisa u XVI. stoljeću kao iznimno vrijednih izvora za povijest kulture. Na osnovi izvornih tekstova prikazuje se korpus europske apodemičke književnosti - hodočasničke putopise ilustriraju dva hrvatska autora Bartul Đurđević i Bonifacije Stijepović Drakolica te se usporedno prikazuju dva njihova hodočasnička putopisa po Svetoj Zemlji, a u trećemu dijelu obrađeni su administrativni putni zapisi kao izvještajna forma. Zaključuje se da je apodemički sustav putopisa metodičnošću izlaganja utjecao na hodočasničke tekstove.

Ključne riječi: renesansa, XVI. stoljeće, putopis, apodemička književnost, hodočašća, putni zapis, Bartul Đurđević, Bonifacije Stijepović Drakolica, Sveta Zemlja

Putopis kao književna vrsta već je pedesetak godina predmet teorijskoga interesa suvremene komparativne književnosti, a koliko je zanimljiv kao historiografski izvor, nije potrebno posebno isticati. Kao zasebna forma razvija se u antici, u srednjem vijeku svodi se uglavnom na hodočasničke tekstove, a zahvaljujući zemljopisnim otkrićima i razvoju kartografije u renesansi doživljava poseban procvat. Namjera ovoga rada jest opisati specifične podvrste renesansnoga putopisnog stvaralaštva u XVI. stoljeću: hodočasnički - kao izravan nastavak srednjovjekovne putopisne forme, izvještajni - kao oblik vladarskih putovanja i biskupskih vizitacija te hodoeporički ili apodemički - kao poseban teorijski oblik specifičan za renesansno razdoblje. Ujedno se vrijedi osvrnuti i na činjenicu da i

u srednjovjekovnome i renesansnome razdoblju fikcijska i faktografska komponenta ponekad sudjeluju zajedno u putopisnome diskursu.

Putopis u antici i srednjemu vijeku

Antička grčka književnost prvo je razdoblje u kojima možemo promatrati kako putopis funkcionira i u fikcionalnome i u faktografskome obliku; potonji u formi dobro razvijene perijegetičke književnosti, brojnih peripla i perioda¹, a prvi kao obvezatan dio pustolovnih romana, prvih predstavnika trivijalne literature u povijesti svjetske književnosti.² Ovo stvaralaštvo može se grupirati u nekoliko tipova: ljubavni, povijesni, putopisni, biografski i komični roman, pri čemu bi jezgru činio ljubavni roman, dok su ostali tek inačice.

U srednjemu vijeku putopise pretežno pišu hodočasnici, pri čemu se kao zasebna cjelina izdvaja čitava skupina skandinavskih *flores peregrinationis*,³ koji su, nažalost, izgubljeni u požaru kopenhagenske knjižnice te se ono što nam je poznato svodi uglavnom na fragmente iz kojih je moguće rekonstruirati tri glavna hodočasnička smjera: istočni, zapadni i rimski.

Od „užeeuropske” hodočasničke književnosti kao jedan od prvih valja izdvojiti *Peregrinatio Silvae potius Aetherae ad loca sancta*, (*Itinerarium Egeriae*) iz ranoga 5. stoljeća. Nešto je mlađi *Itinerarium deserti* Ildefonza iz Toleda, dok je *Peregrinatio Antonini Placentini* najvjerojatnije iz 6. stoljeća fiksirao uporabu izraza *peregrinatio* u današnjemu značenju hodočasništva (*pilgrimage*) kao uobičajenoga termina za omiljenu kršćansku praksu toga doba. Amalarijev *Versus maritimi* (inače Alkuinov učenik) predstavlja (stihovani) opis diplomatskoga putovanja u Carigrad po nalogu Karla Velikoga, vjerojatno iz ranoga 9. stoljeća.

Fikcionalni su putopisi utkani u bestselere *sui temporis*: svetačke legende, apokrifna djela, apostolska i eshatološke vizije. To je ponovno, poput trivijalnoga romana u antici, književnost za mase - *theologia ineruditorum*, gdje je onaj koji putuje najčešće duša koja detaljno opisuje sve što je vidjela i što joj se dogodilo. Riječ je o opisima onostranoga prostora, svijeta s druge strane stvarnosti i smrti, no načelno govoreći, s posve ovostranim kozmografskim realijama,⁴ kolikogod nepreciznima. Osobito je vrijedno skrenuti pozornost na nekoliko - medijevistima dobro poznatih - tekstova najčešće sadržanih u srednjovjekovnim zbornicima i mnogo prevedenih s latinskoga odnosno grčkoga jezika. To su različita *Acta apostolorum* (*Petri, Pauli et Theclae, Acta Andreae et Matthaei apud anthropophagos*),

¹ Albin LESKY, *Geschichte der Griechischen Literatur*, Bern-München, 1971., 256, 754, 888.

² Darko NOVAKOVIĆ, *Ksenofont Efeški, Efeške priče. Nepoznat autor, pripovijest o Apoloniju, kralju tirscome*. Zagreb, 1980., 5 – 32, usp. osobito 21 – 25.

³ Paul Riant, *Expéditions et pèlerinages*. Paris, 1865., str. 444 – 445.

⁴ Marija Ana DÜRRIGL, *Genološke i poetološke odrednice hrvatskologagoljskih vizija i prenja*. Zagreb, 1994. str. 60 – 61, usp. i str. 74.

koja su gotovo sigurno izravni nasljedovatelji antičkoga odnosno helenističkoga uzorka pustolovnog romana,⁵ potom *Apocalypsis Pauli*, *Visio Tnugdali*, *Purgatorium sancti Patricii*, *Testamentum Abrahae*, *Apocalypsis Baruchi*, *Apocalypsis Deparae* i *Visio Philiberti*. Ovo su tek neki iz mnoštva. Pritom je svakako spomena vrijedan „pravi” putopis mađarskoga plemića Laurenta de Pasztha nastao na temelju hodočašća do provalije koja se pojavila kada je Sv. Patrik zaokružio štapom po zemlji te je od tada bila omiljena sveeuropska hodočasnička destinacija.

Na tome je tragu – koji nas ujedno navodi i na trag mnogo rabljene metaforičke veze putovanja i života⁶ – i čitava Danteova trilogija (na koju je osobito utjecao *Visio Tnugdali*⁷), a i dijelovi srednjovjekovnoga romana *Ruodlieb*. Ono što bitno razlikuje ta dva djela mogli bismo nazvati račvištem – Dante je presudno određen alegorezom; u njegovu će djelu putopisna komponenta izgubiti na značenju i zamrijeti. Roman o Ruodliebu krenuo je smjerom pustolovine gdje će iduća stoljeća nanizati više poznatih predstavnika. (Spomenimo tek arturijanski ciklus - zvan i *The matter of Britain*, a u ovome kontekstu osobito je važan ekskurz o potrazi za Svetim gralom.)

Dva primjera renesansnih hodočasničkih tekstova

Govoreći o renesansnome hodočasničkom stvaralaštvu nemoguće je ne spomenuti dva hrvatska autora – to su slavni turski bjegunac i rado čitan autor brojnih protuturskih tekstova Bartul Đurđević i Bonifacije Stijepović Drakolica, stonski nadbiskup i gvardijan jeruzalemskoga samostana pri crkvi Sv. Groba. Đurđević je autor djela *Specchio della peregrinatione delli piu notabili luoghi della Terra santa di Promessione et delle processioni, et cerimonie che nella città di Hierusalem si sogliono celebrare*, a fra Bonifacije napisao je *Liber de Perenni cultu Terrae Sanctae et de fructuosa eius peregrinatione*. Kretali su se istim prostorom po praktički identičnome smjeru, a dijelio ih je razmak od petnaestak godina koliko je Bonifacije „kasnio” za Đurđevićem. Njihovi životni putovi, iz kojih proizlaze okolnosti i razlozi nastanka njihovih hodočasničkih spisa, prilično se razlikuju iako su se susretali u nekoliko točaka. Ključnim mjestom svakako valja smatrati jeruzalemski samostan na gori Sion gdje je franjevačka zajednica od svoga osnutka bila nadležna za održavanje crkve Sv. Groba. Đurđević je onamo dospio 1535. godine pobjegavši po treći put iz turskoga ropstva. Ondje je bolestan proveo oko godinu dana te odande pošao na hodočašće na koje se bio zavjetovao u zarobljeništvu. Fra Bonifacije ondje je boravio čitavo desetljeće iako uz manje prekide - od 1550.

⁵ Usp. Dunja FALIŠEVAC, *Hrvatska srednjovjekovna proza: književnopovijesne i poetičke osobine*, Zagreb, 42-45.

⁶ Usp. Luigi MONGA (ur.), *L'Odoeporica/Hodoeporics: On Travel Literature*. *Annali d'Italianistica* vol. 14, Chapel Hill, N.C., 1996., 7.

⁷ D. FALIŠEVAC, *Hrvatska srednjovjekovna proza*, 54. Usp. i M. DÜRRIGL, *Genološke i poetološke odrednice*, 75.

godine kada je imenovan gvardijanom samostana i kustosom Sv. Zemlje do 1560. godine kada ga papa Pio IV. šalje u Ugarsku kao nuncija. Iako obrađivani i prevedeni u različitim opsezima (Đurđević primjerno,⁸ a Drakolica gotovo uopće ne.), obojica spadaju u renesansne autore životopisi kojih su dobro poznati, a upravo zato što je riječ o formalno vrlo sličnim tekstovima koji su na tragu istoga višestoljetnog uzorka, vrijedno ih je prikazati usporedno.

S obzirom na kronološko pravo prvenstva pogledajmo u osnovnim crtama kako je izgledao Đurđevićev životni i stvaralački put. Jedna od posebnosti vezana uz njega već je i spomenuta Schwarzwaldova monografija iz 1980. godine. Malobrojni su renesansni stvaratelji uz ime kojih stoji tako temeljita i sveobuhvatna bibliografija kao što je ova, u kojoj su, prvenstveno sa stajališta slavističkoga interesa, navedena sva izdanja i rukopisni primjerci njegovih djela. Marianna Birnbaum spominje ga tek nešto kasnije, 1985. godine⁹ u poglavlju o turskim bjeguncima, a od ranijih istraživača povijesti i književnosti nije promakao Klaiću,¹⁰ Kidriču,¹¹ Mijatoviću¹² ni Matkoviću.¹³

Podaci o mjestu i vremenu rođenja i smrti nisu poznati, a oni koje je sugerirao Klaić (Mala Mlaka, 1506. godine) ne smatraju se pouzdanima. Najpouzdanije zaključke moguće je izvesti iz godina izdanja njegovih knjiga, od kojih je prvo poznato u Antwerpenu 1544. godine, a posljednje u Rimu 1566. godine te je moguće da je to i godina njegove smrti. U posveti upućenoj papi Juliju III., kao i na samome kraju nakon kratkoga obraćanja čitatelju, navodi se godina 1553. kao ona u kojoj je izdao *Specchio* uz dopuštenje papinskoga vikara i to o vlastitu trošku.

Čitavo je djelo nakon posvete i proemija razdijeljeno u tri glavna dijela, a ovi pak na po tri poglavlja. Kompozicija je, dakle, tek da ju obuhvatimo jednim pogledom, ovakva:

La prima Parte

Capitolo primo - Delle cose necessarie alli Pellegrini

Capitolo secondo - Del Camino che per mare e per terra in Terra Santa si può fare

Capitolo terzo - Del Trattamento delli Pellegrini, ritrouandosi nel paese di Terra Santa

La seconda Parte

⁸ Osim niže spomenutih Mate KRIŽMAN u: Jürgen SCHWARZWALD, *Bartol Đurđević. Bibliografija izdanja 1544 - 1686*, Croatica- bibliografije VI/27, 1980.

⁹ Začudno je što joj je – iako ga je zbog opsega i temeljitosti teško previdjeti – promakao Schwarzvaldov rad.

¹⁰ Vjekoslav KLAJČ, *Prilozi za povijest grada Zeline*, Zagreb, 1911.

¹¹ France KIDRIČ, *Slovenski biografski leksikon*, Ljubljana, 1920.

¹² Čedomil MIJATOVIĆ, Bartolomije Georgijević. Hrvat, pisac šesnaestoga veka, Zagreb, *Rad JAZU XV*, 1878.

¹³ Petar MATKOVIĆ, Stariji rukopisni putopisi u knjižnicah mletačkih, *Rad JAZU XV*, Zagreb, 1871., 192- 223.

Capitolo primo – Processione della Domenica delle Palme

Capitolo secondo – Processione del Giovedì Santo

Capitolo terzo – Processione del Sabato Santo

La terza Parte

Capitolo primo – Luoghi Sacri uerso Ponente (prema zapadu)

Capitolo secondo – Luoghi Sacri dentro in Hierusalem

Capitolo terzo – Luoghi Sacri uerso Leuante (prema istoku)

Kao dodatak praktični je Đurđević, ostajući vjeran sebi, za svoje čitatelje priredio maleni četverojezični rječnik (talijansko-arapsko-kaldejsko-hebrejski), *Vocaboli della lingua Arabica (che questo tempo è commune in Hierusalem) della Chaldea et Hebraea, con la interpretatione Itagliana*, koji je braću hodočasnike ispomagao s dvadeset i pet najučestalijih riječi: Bog - *Dio*, anđeo - *angelo*, duh - *spirito*, čovjek - *l'homo*, duša - *l'anima*, nebo - *cielo*, sunce - *sole*, mjesec - *luna*, zvijezde - *stelle*, vatra - *foco*, zrak - *aere*, voda - *aqua*, zemlja - *terra*, godina - *anno*, mjesec - *mese*, dan - *giorno*, svjetlo - *luce*, noć - *notte*, tama - *scuro*, kruh - *pane*, meso - *carne*, krv - *sangue*, otac - *patre*, majka - *madre*, sinak - *figliolo*. Završio ga je riječima „Kao primjer dovoljno je“ (*Satis pro exemplo*) - ili ne smatrajući da je u ovome djelu potrebno prikazati veći fond riječi ili želeći biti duhovit. U kratkome pogovoru „Dobrohotnome i marljivome čitatelju hodočasniku“ (*Al generoso, et stvdioso Lettore, il Pellegrino*) objasnio je kako je ovih nekoliko riječi stavio na kraj da bi zorno pokazao kako je razlika između arapskoga, hebrejskoga i kaldejskoga jezika, po njegovu mišljenju, otprilike onolika kolika je između latinskoga, talijanskoga i španjolskoga jezika.

Prije nego li se posvetimo sadržaju i porukama pojedinih poglavlja, vratimo se još jednom na proslav. On opseže sedam stranica - otprilike koliko i prosječno poglavlje - i u svojoj osnovnoj misli vodilji ne odstupa bitno od ideja i poruka protuturske literature toga doba: uzrok nevoljama odnosno krivnja za potpadanje pod nevjerničko ropstvo leži u sveopćoj grešnosti kršćanskoga puka, u neslozi među kršćanskim vladarima (... *per la discordia e negligentia, & per li tradimenti delli loro Principi & rettori ma anche per li grauissimi peccati delli suoi habitatori, secondo il testimonio della sacra scrittura, che dice, per li peccati uengono le cose aduerse...*), slabosti Crkve koja je dopustila da u njezinim njedrima niknu takve izdajničke i prevratničke guje ljutice kao što su luterani, cvinglijevci, anabaptisti i druga krivovjerja ponikla u Crkvi (... *per qual la cosa tante prauita di Luterani, Cuingliani, Anabatisti & altre Heresiarche nella chiesa di Christo sono seminate...*) I kakvo je čudo, pita se dalje, ako je Bog kaznio anđela zbog oholosti, Adama zbog

neposlušnosti i odabrani Izraelov narod zbog nevjerništva.¹⁴ Rješenje je, sugerira Đurđević, u buđenju od bezbožnoga i nepoštenoga sna te povratak na put pobožnosti, zaodijevanje u poniznost, milosrđe, čestitost i molitvu.

No, u prvome dijelu *nella quale si tratta del camino del benedetto viaggio di Hierusalem et principalmente delle cose necessarie alli Pelegrini* kod emotivnoga i celestijalnoga moralizatora neočekivano otkrivamo praktičnu stranu - čini se da naslov najavljuje slijed apodemičkih savjeta, što doista i jest tako, ali u dvjema nevjerojatnim krajnostima. Prva je u tonu s proslavom - kako dušu naoružati duhovnim oružjem, potom slijede preporuke i nalozi svete katoličke crkve o ispovijedi, pokori, pokajanju, oprost i potvrdi, a zatim kako se načine oporuka i ostavština za stvari iz svoje kuće kada se napušta labirint jada ovoga svijeta da bi se otišlo u nebeski Jeruzalem - u vječitu sreću i Kristovo blaženstvo (*cio è d'armare l'anima sua de l'armi spirituali, secondo l'ordinatione & comandamento della Santa & catholica Chiesa Romana, che sono la confessione, contritione, penitenza, satisfactione & communione. & dipoi che faccia testamento et disponga le cose di casa sua: non altrimenti che se fusse sull'ultimo partirsi dal laberinto delle miserie di questo mondo, per andare alla celeste Hierusalem nella perpetua felicità & beatitudine di Christo*). No, druga stvar, izrečena praktički u istome dahu s mišlju o Kristovu blaženstvu i sreći, tiče se trijeznih sugestija o tome što se može dobiti za investiciju od tristo dukata (*trecenti ducati Venetiani Cichini chiamati d'oro in oro, e di buon peso*): sluga i višemjesečni siguran boravak s povratkom, zatim što za dvjesto, a za što dostaje stotinjak škuda. Potom koliko treba dati kapetanu unaprijed i zašto, koliko je minimum za ulazak u hodočasničku družinu (*venticinque ducati*), koliko stoji ulaznica za pojedina sveta mjesta (*otto scudi, ali quattro o cinque scudi per pagar la gabella dell'entrata della Chiesa di San Sepolcro dove li poveri pagano mità manco che li ricchi*), koliko stoji janjičarska pratnja i koliko je otprilike prikladno da se dade milostinja fratrima koji isto imaju svojih troškova, a koliko će ostati *per altri incidenti che sogliono alli mortali interuenire*. Ni najsiromašniji se ne moraju odreći prebivanja u Svetoj Zemlji - ako su toliko siromašni ili su nesrećom ostali bez svega, mogu se preporučiti bogatijim hodočascima ili Kristu koji će ih već providjeti s neophodnim, a, uostalom, odricanje i strpljivost čine ovakvo blagoslovljeno putovanje još većim darom. Poglavlje završava preciznim popisom predmeta neophodnih za preživljavanje na brodu (ukoliko se ne boravi u kućama ili gostionicama) počevši od škrinje da se na njoj spava, a u njoj drže stvari neophodne za očuvanje zdravlja: politrenka dobrog vina, dobrog sira, pršuta i lijekovi za povraćanje (*molto necessarie per la conseruation della sanità. Però si dourà comperar' una mezzaruola di buon uino, di buon formaggio, del presutto, e delle*

¹⁴ *Non so come noi ingrati, miseri e di tal gratia indegni Christiani douremo essere scusati per scampar dall'ira diuina, e dalla crudelissima afflitione del imminente flagello, se non ci pentiremo auanti che siamo oppressi da quello uoracissimo dragone & nemico dalla nostra santa fede & della libertà christiana.*

cose confortatiue per ili uomito...). Slijede još različite tople oprave, rublje, ručnici, ubrusi, posuđe, ono za jelo kao i *per orinare* te što god još naloži kapetan.

Sljedeće je poglavlje posvećeno opisu putova morem i kopnom do Svete Zemlje. Đurđević se ni ovdje ne odriče svoje praktičnosti te nema nijedne pojedinosti koju bi, savjetujući svoje čitatelje, prepustio slučaju. Oni tako doznaju sve morske i kopnene smjerove koji im, ovisno iz kojega dijela Europe dolaze, omogućuju što brži i sigurniji dolazak. Ovo je poglavlje, kao i ono sljedeće, putopis u najužem i najboljem smislu riječi. Zanimljivo te s mnogo ritma i smisla za korisne podatke Đurđević čitatelju pripovijeda o tri osnovna smjera: prvi je iz Italije (*per Friolo, per Schiauona, per Albania & per Grecia fino a Calipoli*), potom drugi za one iz Njemačke (*d'Alemagna, d'Ongheria, di Boemia, e di Pollonia*) – *ili loro camino sara per Ongheria, per Bosna e per Tracia, e di poi in Constantinopoli, tanta distanza dall'Adrianopoli è uerso Calipoli, quanta e uerso Costantinopoli....* Treći je smjer onaj za koji Đurđević sugerira da je *piu sicuro, piu corto & continuat, doue si puo hauer maggior commodita, farlo à buonsaluamento e con manco spesa: cio è andando per mare dall' inclita citta di Venetia...* Osnovne su prednosti brzina i sigurnost (jer se putujući kopnom ne može stići prije tri do šest mjeseci, a može se zaglaviti ili u zarobljeništvu i ropstvu - *oltre alli fastidii di non poter hauer luogo, et allogiamento commodo*). Putujući morem, pak, stiže se za dvadesetak dana - ako se ne zaustavlja u kojemu od gradova koji su većinom pod mletačkom upravom. Ovo je dio koji se odnosi na hrvatsku obalu:¹⁵ *Et prima sela naue vorra toccare delle citta di Dalmatia, pasera per Parenza, per Pola poste nel capo dell Istria e di la a Zara, a Lesina, a Corzola, che è una piccola isola della predetta prouincia di Dalmatia non lontana dall'Epidauro: e dipoi in Ragosa citta libera che è nell'Epidauro, & iui apresso è Castel nuovo, qual è de Turci, e Cataro che è soggetto alla Signoria di Venetia.*

Sljedeće je poglavlje u cijelosti posvećeno rasporedu zbivanja, protokola, obveza i običaja koji će činiti hodočasnički dnevni ritam. Niti jedna pojedinost ne manjka; od ponašanja domaćega življa kada lađa pristane (*arriuata... la naue...subito che sia uista da gli habitatori, che la maggior parte son Mori, incontiente uengono quella colla barca, per ueder chi sia & se li douessero in alcun seruitio adoperare...*) do preciznih uputa o ponašanju u svratištu, razvrstavanju prema narodnosti (*Et cosi accomodati hanno le lor cose nelle camere, mutati le camise, sono prima menati à lauare i piedi, e dipoi si mettono tutti a una tauola à mangiare...*), obvezatnome prevođenju mise za one koji ne razumiju te potom načelnome rasporedu obilazaka svetih mjesta, njihovoj udaljenosti i pristupačnosti (*la Chiesa di San Sepolchro, se li Gouernatori di quei paesi Subassa & Emin chiamati la uorrano aprire...*).

¹⁵ Zanimljiv nam je i zato što je to putovanje koje je opisao splitski franjevac Nikola Capogrosso u svomemu brodskom dnevniku.

Drugi i treći dio (s po tri poglavlja) posvećeni su korizmenim i uskrsnim slavlji-ma, odnosno svetoj topografiji, uz koju je priložen i pregledan crtež. Mogli bismo reći kako je metodičan i organiziran Đurđević ova dva dijela osmislio kao prikaz dviju važnih kategorija - vremena i prostora. *La seconda parte* opisuje procesije koje obilaze Jeruzalem na Cvjetnu nedjelju, potom na Veliki četvrtak i o bdijenju uoči Uskrsa. *La terza et ultima parte di questa opera è che per uia di questa piccola figura i luoghi più notabili della Terra Santa di promessa si dimostrano*. Opisuje se svaka pa i najmanja pojedinost na slici; svaki konjanik i svaka ruševina, pojašnjeno je svako slovo koje označava stranu svijeta, neku kraticu i slično. Poglavlja su organizirana tako da obrađuju znamenitosti unutar Jeruzalema, potom na sjevernoj strani i napokon na južnoj. Na samome kraju nalazi se, kako smo već vidjeli, rječnik i kratak pogovor.

Pogledajmo sada kako se s višestoljetnom tradicijom hodočasničkih putopisa snašao Bonifacije Stijepović. *De perenni cultu...* izdan je u Veneciji 1573. godine, desetak godina nakon dolaska na - kako se pokazalo - sve samo ne mirnu dužnost stonskoga nadbiskupa. O tome djelu, kao i o Bonifacijevu životu (koji je doista bio prepun zahtjevnih zadaća i nemalih postignuća), pisali su i drugi renesansni autori kao S. M. Crijević, Ignjat Đurđević i Sebastijan Slade.¹⁶ Didak Pir sročio mu je poznati epitaf, a broj kasnijih istraživača crkvene i svjetovne povijesti koji ga spominju prevelik je da bismo ga ovdje navodili u cijelosti te spomenimo samo Ljubića, Farlatija, Appendinija i Fermedžina.

Danas je, osim članka u Hrvatskome biografskom leksikonu, jedan od pouzdanijih radova o njemu onaj Pejićev¹⁷. Bonifacije je kustosom Sv. Zemlje bio imenovan ukupno četiri puta (1550., 1553., 1556. i 1562. godine), a njegov najveći uspjeh bio je u tome što je ishodio zgradu za novi franjevački samostan jer su redovnici iz staroga bili istjerani te što je, dobivši izdašnu pomoć Karla V., posve obnovio ruševnu crkvu Sv. Groba. Njegove izvanserijske organizatorske i diplomatske sposobnosti bile su zamijećene i Bonifacije je bio primjereno nagrađen: imenovan je apostolskim propovjednikom *plenissima cum potestate* za Erdelj, Poljsku i Rusiju, potom poslanikom kod Filipa II. za pitanja Sv. Zemlje te apostolskim vizitatorom za čitav dio Europe koji je bio pod Turcima, a bio je i govornik na Tridentskome koncilu. Umro je oko 1581. godine praktički prognan u Temišvar jer mu Dubrovačka Republika nije mogla oprostiti principijelan stav u procesu protiv nekoga svećenika njegove biskupije.

Vratimo li se na *De perenni cultu Terrae Sanctae...* i pokušamo li ga sučeliti sa

¹⁶ Slade i Crijević, *Bibliotheca Ragusina i Stagnensium pontificum historia* prenose Đurđevićev podatak o 1572. g. (v. Pavle KNEZOVIC, Sebastian Slade. *Fasti literario Ragusini. Dubrovačka književna kronika*. Zagreb, 2001.).

¹⁷ Pio PEJIĆ, *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije : (998. - 1998.)* / [priredili Želimir Puljić i Nediljko A. Ančić], 2001., 261–263.

Spechhio della peregrinazione..., već je na prvi pogled uočljiva razlika u pristupu. Dok se Đurđevićeva pregledna, organizirana i temeljita razrada ideje nameće kao prvenstvena kvaliteta, Bonifacijeva je strategija teže providna, prvenstveno zbog toga što je djelo vrlo opsežno (287 stranica), a razdijelio ga je na samo dvije knjige. Prva je *O molitvama i vapajima koji se obavljaju u Betlehemu, urešenome kolijevkom Krista sina Božjega i počinjući od onoga što se zbiva na vigiliju rođenja sina Božjega (De orationibus et supplicationibus quae fiunt in Betleem Christi filii Dei cunabulis decorata, eiusdem ab illis exordium sumendo, quae in Vigilia Natiuitatis eiusdem Dei filii sunt)*, a opseže otprilike jednu četvrtinu čitava djela. Iako se odnosi tek na prvi dio kalendarske godine, jedini je koji je grafički istaknut te - osim odjeljaka *Hymnus, Oratio, Antiphona, Psalmus* i slično - ništa ne sugerira suvislu razdiobu prema daljnjim cjelinama omeđenima, recimo, većim vjerskim blagdanima ili slično. Isto tako, nema nijedne definicijske značajke putopisa - pojedinosti, doživljaja ili uspomene koja bi se odnosila na samo putovanje. Najbliže što se može time smatrati rijetki su (i ničim najavljeni) ekskurzi koji opisuju neku znamenitost, naravno, od religijske važnosti. Evo jednoga od zanimljivijih odlomaka koji opisuje spilju u brdu sjeveroistočno od Jordana gdje je Krista iskušavao nečastivi:

Na tome je brdu velika spilja, grobnica pokajnika, zvana i Pustinjačka. Ondje su nebrojena tijela kojima ni vlas na glavi ne nedostaje; to su netaknuti grobovi svetih koji su opstali do danas. Neki od njih koji su u Gospodinu usnuli imaju oči upravljene u nebo, neki su na koljenima, a drugi imaju ruke raširene kao na križu te izgledaju kao živi. Prizor je to koji doista pravedne snaži u pravednosti, dobre u dobroti, pokajnike u pokajništvu, a spilja urešena svojim draguljima sja kao svjetlo u tmuni. Krist joj služi, a anđeli ju čuvaju. (*In eodem monte est etiam quaedam magna spelunca, sepulcrum poenitentium, id est Anachoritarum uocata. Ibi enim innumera sunt corpora, quibus nec capillus in capite deest, sanctorum enim sunt in pace sepulcra intacta ubi praedixi adhuc permanent, quidam in Domino obdormientes oculis ad coelum leuatis quidam genibus flexis, alii autem in crucis modum manibus extensis viuos referunt. Spectaculum certe, quod firmat iustos in iustitia, bonos in bonitate, poenitentes in poenitentia, spelunca illa his gemmis exornata lucet, vt lux in tenebris seruat a Christo et custodita ab angelis eius.*)

Druga je knjiga naslovljena *O molitvama koje pobožni hodočasnici moraju obaviti pri dolasku u Svetu Zemlju (De Orationibus et supplicationibus quas solent pii ad Terram sanctam accedentes Peregrini facere)* i otprilike čini preostale tri četvrtine djela. Među nebrojenim i teško preglednim molitvenim uputama ovdje nailazimo na tri izolirana ekskurza s obećavajućim naslovima: *Opis svete planine Sion (Sacri montis Syon & horum quae in eo sunt descriptio)* na stranici 93, potom *Opis doline Josafat (Vallis Iosaphat & eorum quae in ea sunt descriptio)* na stranici 113. i *Opis Betanije (Bethaniae, & quae in ea sunt descriptio)* na stranici 138. No,

u potrazi za nekim ključnim prerogativima putopisa čitatelj nailazi na odlomke vrlo neujednačene koncepcije: dok su *Vallis Iosaphat* i *Bethania* izdašniji u opisu krajolika i religijskih znamenitosti, ono što bi trebao biti opis svete planine Siona zvuči ovako:

Tunc iterum qui volunt iumenta sua descendunt, qui vero nolunt pedites ascendent montem Syon sanctum, qui simul hac ingressi fuerint domum fratrum prius lotis pedibus & facie sequuntur Crucem, & ingrediuntur cenaculum Domini, cantantem Hymnum mysterii eo in loco operati.

Pange lingua gloriosi corporis mysterium. (...) Itd.

Vallis Iosaphat, za razliku od ovoga, opisana je ovako:

Distincta descriptio omnium mirabilium, quae sunt in Valle Iosaphat, incipiendo a quercu rogel, & a puteo, in quo Sacerdotes tunc Dei cultores acceptum ignem de altari cofutati sunt, quorum patres a perfide reuertentes aquam crassam inuenerunt, qua ligna altaris consperserunt, cum admiratione omnium, Sole refulgente accensa fuerunt. Vallis ista a Iosaphat Rege cognomen accepit. Iosaphat interpretatur Dominus iudex. Haec enim vallis, vallis iudicii dicitur, & vallis concisionis, quia in ea erit iudicium Domini, & separabuntur fideles ab infidelibus, & agni ab hoedis, cum congregatae fuerint in ea ante filium hominis omnes gentes.

Huius vallis longitudo ab austro in aquilonem duorum miliarium, latitudo vero valde angusta est, sita inter montem Oliuarum qui est ad Orientem, & Syon, super quem Hierusalem sita est, ipse enim est ad occidentem. Huius vallis latitudo elongabitur, quando venerit Dominus ad iudicium, & quando steterint pedes eius super montem Oliuarum, quae est contra Hierusalem ad Orientem, mons enim iste scindetur ex media parte ad Orientem, & ad occidentem praerupto grandi valde, & separabitur medium montis huius ad aquilonem, & medium eius ad meridiem, scissura ista erit inter media, ita quod longitudo eius erit ab Oriente in occidentem. Ista scisio vallis montium, quae est vallis Iosaphat & vere dicitur, quia inter speculam & chrisma iacet. Haec est illa vallis a Dauide dicta lachrymarum. (...).

Opis Betanije izgleda ovako:

Bethania castrum fuit Marthae sororis Mariae & Lazari instructum in radie montis Oliuarum ad Orientem parum ad meridie declinando. & a Hierusalem distat stadiis septem, quae efficiunt duo parua miliaria. Bethania idem est quod domus obedientiae, uel afflictionis, in ea namque obedientes fuere Martha, quae sollicita erat pascere Christum, et credere ea quae saluti sunt necessaria. (...).

Ovih dvadesetak redaka jedino je štivo unutar dvjestotinjak stranica koje bi moglo svjedočiti u korist putopisne kvalifikacije Bonifacijeva djela. Zanimljivo je

kako tu žanrovsku kvalifikaciju autor sâm zapravo nigdje nije zagovarao niti ju naslovom najavio nego je nastala nekom neartikuliranom percepcijom kasnijih istraživača koji su ga (možda intuitivno?) svrstali u podvrstu putopisne literature na tragu tisućljetne tradicije sve od davnih *De locis Sanctis* Petra Đakona, *Peregrinatio ad loca sancta* Silvije/Eterije, skandinavskih *flores peregrinationis* kao i doslovno bezbrojnih tekstova koji su slijedili.

I Đurđevićeva i Drakoličina je namjera posve praktična – njihova je jedina namjera bila uputiti hodočasnika na to kako se ponašati, kako preživjeti u relativno negostoljubivome okolišu i kako usmjeriti taj napor na duhovni rast.

Hodoeporički ili apodemički tekstovi

Na posve suprotnim autorskim i čitateljskim pretpostavkama u posljednjoj četvrtini 16. stoljeća razvio se teorijski sustav zvan *ars apodemica*, koji je iznjedrio velik broj djela o tome kako valja putovati i putovanje opisati. Čitava ta velika serija tekstova zastupala je stajalište kako su putovanje i njegov putopis integralni nezaobilazni dijelovi akademske uljuđenosti. Jedno od najpopularnijih bila je antologija braće Reusner: *Hodoeporicum sive itinerarium totius fere orbis libri VII. Opus Historicum, Ethicum, Physicum, Geographicum* iz 1580. godine. Autori su djelo koncipirali kao zbirku svih mogućih tekstova koji na bilo koji način opisuju putovanje ili savjetuju o njemu te uz bok Ovidija i Jana Panonija tamo nalazimo i Horacija, Zwingera i Feliksa Petančića. Braći Reusner, Nikoli i Jeremiji, nije bilo ni na kraj pameti smatrati da opis putovanja Argonauta nije putopis (samo zato što Argonauti možda ne postoje) ili da zapravo nisu nikamo išli (jer o njihovu putovanju nema materijalnih potvrda niti vjerodostojnih svjedoka).

Šesnaesto stoljeće pokazalo se ključem za razumijevanje različitih problema putopisnoga stvaralaštva. Nova samosvijest - nastala na temelju zemljopisnih, prirodoslovnih i političkih otkrića - učinila je prostodušnu srednjovjekovnu radoznalost¹⁸ kreativnom i kritičnom, a jednostavnu prijemčivost za nesustavne i nekumulirane propise (*regimina*) zahtjevnijom. Jednako tako, sve se jače čuje glas protestanata koji trajno prokazuju licemjerje i komercijalnu suvišnost gdje god ih nalaze pa tako i u fenomenu hodočašća koji je duhovno postajao sve više prazan. Sve je to dodatno pomaknulo težište motivacije za putovanje s vjerskog, ideološki neupitnog na istraživačko, duhovno bogato putovanje. Ovo su samo neke od komponenti koje su doprinijele nastajanju te velike serije tekstova (koja na trenutke djeluje i kao pomodni smjer) duge preko dva stoljeća (od 1518. godine do pedesetih godina 19. stoljeća sa zenitom u 16. i 17. stoljeću) poznate pod nazivom apodemička (ἡ Ἀποδημία, krećem na put) književna stoljeća. Vrijedi istaknuti kako je riječ tek o jednome rukavcu u okviru čitave duhovne klime huma-

¹⁸ Usp. Norbert OHLER, *The Medieval Traveller*, Woodbridge-Rochester, 1989., 244 – 245.

nizma, koji je doslovno sve što ga okružuje nastojao razvrstati u sustav i prikazati (μέθοδος!) u sređenu poretku i s racionalnim zaleđem. Svojevrsnom pripremom ili najavom mogli bismo smatrati djelo *Hodoeporica* poznatoga humanista Conrada Celtisa iz 1502. godine u kojemu je prikupio antičke tekstove o putovanjima. Intelktualnu konstelaciju toga vremena brojnih otkrića i još nedavnoga izuma tiska najviše je zaokupljao problem organizacije sve veće količine znanja i upravo ovdje treba tražiti uzroke pojavi koja je među onodobnim akademskim svijetom zadobila razmjere opće pomame - prikazivanje i razvrstavanje. To ćemo možda najbolje doživjeti bacimo li pogled na obrise golema djela *Theatrum vitae humanae*, koje je Theodor Zwinger, baselski liječnik i profesor, dovršio (na temelju zamisli i nacрта svoga poočima Likostena) te 1565. godine izdao.¹⁹ Teško je u malo riječi precizno svrstati *magnum opus* poput ovoga u odgovarajući pretinac - jedan od najmjerodavnijih istraživača ovoga područja Justin Stagl²⁰ zove ga „najvećom enciklopedijskom zbirkom općih mjesta u renesansi”. Bez dvojbe je riječ o djelu koje nije skrivalo pretenzije biti „sveobuhvatno u svakome pogledu”. U prvome izdanju prorađuju se putovanja (i to ponajviše ona antička edukativna odnosno odgojna putovanja) poduprta brojnim sugestijama za daljnje čitanje: Homer, Pitagora, Empedoklo, Platon, Jeronim. Važno je reći kako se Zwingeru sve do 18. stoljeća pripisivala časna uloga utemeljitelja znanstvene metodologije putovanja iako on, kako ćemo vidjeti, niti kronološki niti sadržajno ne pripada među rodonačelnike nego tek među nasljedovatelje stožernih koncepcija europske apodemičke produkcije: aristotelijanske i (kao svojevrsan otklon od nje) misli Petrusa Ramusa. Njegovo je drugo djelo važna *Putopisna metoda* (*Methodus apodemica in eorum gratiam qui cum fructu in quocumque tandem uitae genere peregrinari cupiunt (...) cum aliis, tum quatuor praesertim Athenarum uiuis exemplis illustrata*) izdana u Baselu 1577. godine. Koncipirana je tako da nakon definicije slijedi deduktivna raščlamba pojmova, a putovanja su razvrstana prema svrsi, sredstvima, obliku i materiji slijedeći time Aristotelove postavke.

Zwingerovo djelo s razlogom možemo smatrati ilustrativnim za stjecanje predodžbe o duhu vremena, međutim, osnovnu odgovornost za oblikovanje konstrukta na kojemu leži humanistička apodemička ideja bez dvojbe snosi njegov učitelj, sorbonski filozof Petrus Ramus (Pierre de la Ramée), prirođeni smisao za *ordo rerum* kojega je omogućavao i istraživačima putopiscima i njihovoj publici osjećaj sigurnosti da će i sustavno promatranje i spoznaje na putovanjima kao i vrednovanje rezultata biti metodički obrađeni po istim načelima.

¹⁹ Puni naslov govori dobro sam za sebe: *Theatrum vitae humanae. Omnium fere eorum, quae in hominum cadere possunt, Bonorum atque Malorum EXEMPLA historica, Ethicae philosophiae praeceptis accomodata, et in libros XIX digesta. A Conrado Lycosthene iam pridem inchoatum: nunc vero Theodori Zwingeri studio et labore eo usque deductum, ut omnium ordinum hominibus ad vitam praeclare instituendam, maiorem in modum utile et iucundum.*

²⁰ J. STAGL et. al, *Apodämiken*, 106.

Djela koja ne smijemo zaobići pri spomenu de la Raméeova imena vrlo su utjecajne *Institutiones dialecticae (Aristotelis animadversiones)* iz 1543. godine, potom *Dialectique* iz 1555. i *Basilea ad senatum populumque Basiliensem* iz 1569. godine. Napustivši Pariz zbog građanskoga rata i netolerantnih oponenta, živio je u Baselu, drugoj od triju intelektualnih prijestolnica tadašnje Europe, a svoju doktrinu „poboljšane” aristotelijanske logike (kao praktične i sveprimjenjive) promovirao je obilazeći njemačke sveučilišne gradove te se time može protumačiti njegova velika popularnost među tamošnjim akademskim prvacima. Skončao je tužno, ubijen u masakru po Bartolomejskoj noći 1572. godine nakon što se ipak odlučio vratiti u Pariz, a ramizam je postao općeprihvaćenom metodom - aristotelijanska logika preoblikovana i osposobljena da se nosi sa stjecanjem i uređivanjem korisnoga znanja.

Zwingera i Ramusa bez dvojbe valja svrstati među ključne stvaratelje svojega vremena u ovoj grani književnoga stvaralaštva, no apodemička književnost samo u 16. stoljeću iznjedrila je još četrdesetak naslova, a do 1869. (godina koju je Stagl odabrao kao konačnu za ovaj smjer) gotovo tri stotine.²¹ Među njima se ističe još jedno važno ime djelo kojega je obilježilo humanističku teoriju putopisa do te mjere da godinu njegova objavljivanja neki istraživači uzimaju kao *terminus a quo* za dataciju znanstvene apodemike te ga već stoga valja izdvojiti prije nego li nastavimo s kronološkim pregledom ostalih. Saski pravnik Hieronymus Turler uspio je 1574. godine - nakon dvogodišnjega traženja²² nakladnika - objaviti svoje djelo *De peregrinatione et agro Neapolitano libri II. Omnibus peregrinantibus vtilis ac necessarii: ac in eorum gratiam nunc primum editi*. Pokazalo se silno utjecajnim, prevedeno je na engleski jezik odmah iduće godine (*The Traveller*), a 1591. godine uvršteno u jedan anonimni zbornik najistaknutijih teoretičara putovanja toga doba nazvan jednostavno *De arte peregrinandi libri II.* i objavljen je u Nürnbergu. Izrazito se oslanjajući na Kvintilijana u raščlambi gradiva, ponudio je ovakav raspored opisivanja nepoznatih zemalja: *nomen, figura, capacitas, iurisdictio, situs* i priložio ogledni opis Napuljskoga Kraljevstva. U terminologiji koju je rabio još nema izraza „ars apodemica” (Upotrijebio ga je prvi puta Hilarius Pyrckmair.), a najveći utjecaj polučio je svojom definicijom, koju su kasniji teoretičari mnogo puta ponavljali i varirali: *Peregrinatio nihil aliud sit, quam labor invisendi et perlustrandi alienas terras, non a quibusvis, nec temere, sed ab idoneis suscipiendus, ut vel artem, quam addiscere vel exercere cupiunt, probe tandem calleant, vel ea, quorum usus aliquis in communi vita est, apud exteros videant, discant, et diligenter observent, iisque sibi, suis, et patriae si opus sit, prodesse possint*. Turler je poznat i kao autor svojevrsnoga sveučilišnoga udžbenika o Justinijanovu pravnome kodek-

²¹ Točnije 291. J. STAGL et al. *Apodämiken*, 119.

²² Što navodi u svome pismu iz 1572. godine upućenome prijatelju G. Bersmannu. *Nova literaria Germaniae Anni 1703*.

su²³ te kao prevoditelj velikih književnih uspješnica svojega doba - Machiavellija i Castiglionea.

Hilarius Pырckmair, koji je maločas spomenut kao tvorac termina „ars apodemica”, objavio je svoje djelce *Komentar o putničkome umijeću ili Pravi razlog za putovanje* (*Comentariolus de arte apodemica, seu Vera Peregrinandi ratione*) 1577. godine u Ingolstadtu između dvaju putovanja po Italiji. Bio je liječnik i katolik, što je podatak koji ga na neki način obilježava s obzirom da je pretežita većina ostalih pregalaca ovoga ranog razdoblja bila protestantskoga usmjerenja. Po svoj se prilici upravo time može objasniti njegovo mišljenje o srodnosti obrazovnoga putovanja i hodočašća - svako hodočašće na koje se krene s pravom nakanom poduzima se ili radi vjere ili radi proučavanja. (*Omnis peregrinatio quae recta ratione suscipitur, aut religionis aut studiorum causa instituitur.*) Na stranici osmoj nalazimo, pak, precizan opis osobe koju možemo zvati hodočasnikom: „Hodočasnikom zovemo onoga koji putuje po stranim zemljama i marno promatra sve što je nužno ili korisno znati te koji svoje putovanje ne poduzima nepromišljeno nego razborito, potaknut javnim dobrom, čašću i slavom, koji ne dopušta da ga nevažni razlog smete u njegovu naumu nego bdije nad razlozima radi kojih je na putovanju.“²⁴

Zwinger, djelo (*Methodus apodemica*) kojega je izašlo iste godine, citira ga i navodi da je od njega preuzeo izraz *apodemicus*. I ovo je djelo tiskano 1591. godine u nürnbergskome zborniku *De arte peregrinandi libri II.*, a njegovu shemu opisa gradova, zemalja i ljudi neki je kasniji anonimus sažeo u jedan pregledni *synopsis* koji je objavljen u *Variorum in Europa itinerum deliciae* Nathana Hitreja iz 1594. godine, a potom se pojavljivao u mnogim knjigama o putovanjima sve do 17. stoljeća.

Nathan Chytraeus bio je profesor latinskoga jezika u Rostocku i cijenjeni latinstički pjesnik. Godine 1568. objavio je Knjigu putopisa, koja sadržava putove u Pariz, Englesku, Veneciju, Rim, Napulj itd. (*Hodoeporicon, continens itinera Parisiense Anglicum Venetum Romanum Neapolitanum etc. Recitatum Rostochii... 1568.*). Tom opisu svojega putovanja u heksametrima priložio je još jednu pjesmu nadasve poučna sadržaja Putne uspomene (ὕπομνέματα ὁδοιπορικᾶ). Godine 1575 objavio je antologiju (prvu od dviju) Putopisi ili opisi putova različitih slavanih muževa i starih i novih (popis kojih je u katalogu) u stihovima (*Hodoeporica, sive itineraria a diversis clarissimis doctissimisque viris tum veteribus, tum recentioribus* (*quorum Catalogum indicat pagina*) *carmine conscripta*). U nju su uvršteni

²³ *Oikonomia Institutionum Iustiniani Imperatoris. Totius Iuris Civilis Epitomen continens. Scripta in Gratiam Studiosorum* objavljena u Wittembergu 1569.

²⁴ „Vocamus eum aliarum terrarum idoneum perlustratorem et diligentem earum rerum obseruatorem, quae scitu sunt et necessariae et utiles, quique suam peregrinationem non temeritate quadam, sed utilitate publica, honestate et gloria motus prudenter instituat, neque levi causa se a proposito suo distrahi aut impediri patiatur sed iis rebus quarum gratia peregrinatur subinde sedulo invigilet”.

(osim njegovih vlastitih pjesmotvora) i Auzonijevi i Scaligerovi opisi gradova. Godine 1594. objavio je, maločas spomenutu, antologiju *Variorum in Europa...* dijelovi koje su doživjeli silnu popularnost i bili obilato citirani sljedećih dvjestotinjak godina. Zanimljiva je po tome što sadrži (osim autorovih vlastitih radova) i opise putova, potom različite natpise koje je autor prikupio i prepisao te epigrame o putovanjima i, posve u skladu s ramističkim uzusom, sinoptičke tabele - Kratak pregled onoga što na putovanjima treba zapažati (*In itineribus observandorum Σύνοψις*).

Govoreći o antologijama, nemoguće je ne spomenuti jednu koja je bila barem toliko popularna kao ova prethodna, no za nas višestruko važnija - Nicolaus Reusner sa svojim djelom *Sedam knjiga putopisa gotovo čitavoga svijeta. Povijesno, etičko, prirodoslovno i zemljopisno djelo (Hodoeporicum sive itinerarium totius fere orbis libri VII. Opus Historicum, Ethicum, Physicum, Geographicum)*, koje je njegov brat Jeremija izdao prvi put 1580. godine u Baselu i ponovno 1592. godine, zanimljivi su nam iz nekoliko razloga.²⁵ Sinoptičke tabele koje su priložene u dodatku Podjela svijeta (*Orbis terrarum divisio*) u ovome se slučaju ne zaustavljaju samo na zemljopisu, odnosno ne predstavljaju samo „verbalni atlas”, nego se udubljuju i u raščlanjivanje razloga iz kojih se na neko putovanje krenulo.

Kao apodemičar i putopisac u užemu smislu riječi Reusner se dokazao, doduše, više u nekim drugim djelima (primjerice u djelu o Njemačkoj i Italiji: *Germania sive Maiestas, gloria et potentia* iz 1605. Ili: *De Italia libri II quorum primus regionum, alter urbium Italiae descriptiones continet... item elogia in urbes Italiae poetica et oratoria* iz 1585.) koncipirajući spomenutu antologiju vrlo ambiciozno. Slijedeći tipični humanistički sakupljački poriv, uvrstio je²⁶ izvatke (*excerpta*) svih mogućih putovanja antičkih autora – njih i njihovih likova: Ovidija, Cerere i Prozerpine, Orfeja, Klaudija Numacijana – uz poučne primjere većine znamenitih i ovdje spomenutih teoretičara (Turlera, Zwingera, obojica braće Chitraeusa potom Fabricijeve uspomene) pridruživši im, međutim, i našega latinista Jana Panonija i njegovu *Carmen de itineribus C. Iacobi Veneti*,²⁷ a na kraju Feliksa Petančića i njegovu *Knjižicu o putovima u Tursku (Libellus de itineribus in Turciam)*.²⁸ Gotovo je nemoguće ne komentirati zanimljivu koncepciju ove zbirke koja promatra putopis u totalu i bez razlikovanja s obzirom na fikcionalnoga ili nefikcionalnoga putnika/putopisca. Ako i ne postavimo pitanje metodološkoga pristupa, teško je ne zamijetiti da su hrvatski latinistički autori smješteni posve na kraj, u zapećak

²⁵ U inače dobroj i korisnoj Staglovoj bibliografiji Reusner je neobjašnjivo loše „pokriven” - neka od djela su izostavljena (*Italia...* i *Germania...*) iako su pristupačna u više velikih biblioteka, a drugo izdanje *Hodoeporicum sive...* uopće nije zabilježeno.

²⁶ *Ouidii Nasonis Cereris peruagatio totius orbis terrarum seu Proserpinae raptus folio, Orphei Thracis Argonautica folio, Rutilii Claudii Numatiani iter Pisanum /Romanum* itd.

²⁷ Str. 643–655 (izdanje 1580.).

²⁸ Str. 659.

čitateljeve koncentracije i interesa – otprilike kao i u zemljopisno-političkoj situaciji - jer hrvatski humanistički stvaratelji 16. stoljeća i nisu imali znatnijih suradničkih doticaja sa svojim kolegama u Europi te u ovome djelatnom apodemičkom susretu hrvatskoga²⁹ i europskoga humanizma gotovo da ima nešto dirljivo. I ne samo da su po dvorovima europskih moćnika - najčešće u ulogama, kako ih Marianna Birnbaum duhovito zove, tragičnih blizanaca Castiglioneova *Viteza* („tragic twins of Castiglione's *Cortigiano*”) - uzdrmani egzistencijalno i praktično bez kulturološkoga okoliša te dospijevaju na kraj europskih humanističkih zbornika nego se i čitavo njihovo stvaralaštvo imenuje *off-center* ili „derivativnim“³⁰ u odnosu na europske humanističke velikane poput Thomasa Moora ili Erazma. Hrvatske stvaralačke figure snažna izraza i utjecaja - kao što su u 15. stoljeću bile Jan Panonije ili u 16. stoljeću Antun Vrančić - možemo smatrati iznimnima.

Spomenuta imena u svakome pregledu povijesti žanra imaju pravo zauzimati ključna mjesta te su zato i izdvojeni. No, preostaje još dvadesetak autora 16. stoljeća od kojih najvažnije valja spomenuti barem u obrisima da bi se stekla koliko-toliko zaokružena slika o fenomenu humanističke teorije putopisa. Mnogi su se od njih poznavali, dopisivali ili uzajamno objavljivali radove u antologijama i zbornicima putopisne teorije. Helije Eoban Hes, primjerice, objavio je 1518. godine u Erfurtu *Opis putovanja posvećen Erazmu* (*A profectio ad Desiderium Erasmum hodoeporicon*), a u njemu je opisao svoj susret s Erazmom i dodao mu poetične opise gradova kao što je Nürnberg (*Urbs Norimberga illustrata*). Erazmov učenik i prijatelj Sterck van Ringhelberg (Joachim Fortius Ringelbergius) objavio je 1538. godine ambiciozni plan reforme studija prema humanističkim načelima.³¹ Osobito je zanimljivo poglavlje *Valja neprestano mijenjati mjesto* (*Mutandum esse subinde locum*) u kojemu se preporučuje što češće mijenjati mjesto života i rada kako bi se uhvatilo što više prilika za važnije stvari, *ad captandas maiorum rerum occasiones*, navodeći poučne primjere Cezara ili Aleksandra Velikoga. Profesionalno putovanje, odnosno *peregrinatio academica*, obrazlaže se ovako: „Nakon što si trajnom podukom u jednome gradu zamorio slušatelje, možeš prijeći u drugi da bi stekao nove.“ (*Postquam enim in una urbe continua lectione eos qui te audiunt, fatigaueris, transire licebit in aliam, ubi rursus novos habiturus sis*)³².

Erazmo Rotterdamski i sâm se u manjemu opsegu obazreo na putopisno umijeće u dvama svojim pismima, točnije u pogovoru (*Epistola ad lectorem*) svojih Obi-

²⁹ Usp.: Marianna BIRNBAUM, *Humanists in a Shattered World. Croatian and Hungarian latinity in the Sixteenth Century*. Columbus, 1986., 48.

³⁰ Isto, *passim*.

³¹ *Lucubrationes, vel potius absolutissima kyklopaideia nempe liber de ratione studii utriusque llinguae Grammaticae. Dialectice, Rhetorice, Mathematicae & sublimioris Philosophiae multa. Quorum elegchos subsequenti pagina enumeratur. Atque haec omnia eo iudicio & ordine sunt tradita, ut vel sola cuique meliorum litterarum studioso satis ad summum ingenii cultum esse possint.*

³² Stranica 119.

teljskih razgovora (*Colloquia familiaria*) iz lipnja 1526. godine i usput u traktatu *De ratione studii*.

Odlomak zavređuje da bude naveden u cijelosti.³³

„U razgovoru o tome koja se sveta mjesta trebaju razgledati ima i praznovjerja i različitih neumjerenih osjećaja koji posjet Jeruzalemu drže silno pobožnim činom. Zbog toga stari biskupi prelaze tolika zemaljska i morska prostranstva, a napuštaju pastvu o kojoj su se morali brinuti. To čine i uglednici koji napuštaju obitelj i posjede, muževi koji napuštaju žene i djecu umjesto da budu čuvarima njihovih običaja, ćudoređa i stidljivosti – stoga su mladež i žene bez pravih ćudorednih načela i poštenja. Stalno idu na putovanja i ništa drugo ne čine i pokazuju i praznovjerje i nestalnost i nerazboritost, a svemu se pridaje vjerski razlog. (...) Neki moćan čovjek pobožna duha ali s premalo razboritosti odlučio je prije smrti posjetiti Jeruzalem. Kada je sve uredio - nadzor i brigu o svim sredstvima, o trudnoj ženi, o gradu i utvrdi - nadbiskupu je povjerio i dao roditeljske ovlasti. Kada je stigao glas da je čovjek na hodočašću poginuo, nadbiskup je poput pljačkaša zauzeo posjed preminuloga. Naposljetku je silom istjerao trudnu ženu iz utvrde u koju se sklonila. Nije li bilo pobožno takvome čovjeku savjetovati da ne kreće na tako opasno i nepotrebno putovanje? Sveti Jeronim uzvikuje: nije velika stvar što si bio u Jeruzalemu nego što si živio čestito!”

Georg Fabricius objavio je - osim već spomenutih Uspomena - i *Itinerum liber* 1544. godine u Baselu, a ondje je i talijanski liječnik Guilhelmo Gratarolo objavio 1561. godine dijetetsko-higijenski traktat O pravilima putovanja konjem, pješice, brodom, kolima i sanjkama (*De regimine iter agentium, vel equitum vel peditum, vel navi, vel curru seu rheda. Viatoribus & peregrinatoribus quibusque utilissimi libri duo, nunc primum editi*) i obogatio ga moralističkim savjetima. Načelno, ovakve pravilnike možemo smatrati nastavkom srednjovjekovnih tekstova koji

³³ Baselsko izdanje *Colloquia* iz 1543. završava s paginacijom na kraju dijaloga *Epicureus* i ostavlja *Ad lectorem* nepaginiranim, a u wittemberškome izdanju iz 1599. godine *Epistola* se nalazi na stranicama 707 – 727. In colloquio de visendo loca sacra, cohibetur superstitiosus & immodicus quorundam affectus, qui summa pietate esse ducit vidisse Hierosolymam & huc per tanta terrarum marisque spacia currunt senes episcopi, relicto grege, qui curandus erat: huc viri principes relicta familia ac ditione: huc mariti relictis domi liberis et uxore, quorum moribus et ac pudicitiae necessarius erat custos: huc adolescentes ac feminae, non sine gravi discrimine morum et integritatis. Quidam etiam iterum atque iterum recurrunt, nec aliud faciunt per omnem uitam & interim superstitioni, inconstantiae, stultitiae, temeritati praetextitur religionis titulus (...) Vir quidam praepotens decreuerat ante mortem inuisere Hierosolymam, pio quidem animo, sed parum felici consilio. Rebus igitur ordinatis, facultatum omnium, uxoris quam grauidam reliquit, oppidorum & arcium curam tutelamque, commisit Archiepiscopo ceu parenti. Vbi rumor allatus est, hominem in ea peregrinatione perisse, Archiepiscopus pro parente gessit praedonem, occupauit possessiones omnes defuncti: denique & arcem munitiorem in quam grauida confugerat, ui expugnauit: & ne superesset ultor atrocissimi facti, grauida comfossa simul cum foetu periiit. Nonne pium erat, tali uiro dissuadere periculosam & non necessariam profectionem? (...) Clamat sanctus Hieronymus, Non magnum est Hierosolymis fuisse, sed bene uixisse magnum est.

su često pratili hodočasničke opise iako su najčešće bili prenošeni nesustavno i usmeno.

Apodemička literatura nije se objavljivala samo u obliku knjiga, monografski ili u zbornicima. Omiljeni način distribucije ideja bilo je i dopisivanje, a umijeće putovanja bila je tema koje se dotaklo svako veliko ime humanističkoga opredjeljenja. Joest Lips (Iustus Lipsius), među svojom doista golemom korespondencijom, putopisnome umijeću posvećuje se u više pisama, ali ponajviše u trima: u pismu (sačuvanome u rukopisnoj ostavštini) grofu Heinrichu Rantzauu (Henricus Ranzovius) potom Hugu de Blooteu (Hugo Plotius), dok je formulaciju o zadovoljstvima koja donosi putovanje, a koja je bila među najpoznatijima u renesansi („*quid peregrinatione istac quaeras, duo, nisi fallor, utilitatem et voluptatem*”)³⁴, iznio u pismu Philippeu Lanoyu O načinu plodonosnoga putovanja (*De ratione cum fructu peregrinandi & praesertim in Italia*) iz 1578. godine. I kod nekih od ovih naslovljenika također će proizići poznate apodemičke rasprave: Rantzauu su se početkom 17. stoljeća počela pripisivati kasnija izdanja Meiersove *Methodus apodemica, seu peregrinandi perlustrandique urbes et regiones ratio, cum Loysii pervigilium Mercurii*, a Bloote je naveden kao autor djela *Tabula peregrinationis continens capita politica* iz 1629. godine.

Iz velike mase današnjih radova, koji specijalistički dobro osvjetljaju pojedine fenomene vezane uz humanistički putopis, vrlo su korisni oni koji raspravljaju o putopisu iz aspekta povijesti kulture. Jedan od posljednjih izdan je 1999. godine u Londonu - Jas Elsner i Joan-Pau Rubies (urednici) *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*. Isto tako, mogli bismo spomenuti zanimljivu raspravu M. Hodgen iz povijesti antropologije koja upozorava na pravu maniju prikupljanja i razvrstavanja u 16. i 17. stoljeću ili Stockingovu studiju o povijesti antropologije³⁵. Vrlo je poticajan rad S. S. Stiglera iz povijesti statistike *The History of Statistics. The Measurement of Uncertainty before 1900*.³⁶

Prije nego li zaključimo razmatranje, valjalo bi izdvojiti temeljne koordinate u kojima se metodologija putovanja kretala. Osnovno je razlučiti kako, unatoč znanstvenoj metodologiji, nije riječ o “znanosti” (*scientia*) nego o umijeću (*ars, τέχνη, prudentia*).

Kao ključni pojmovi u prvoj fazi izdvajaju se empirizam i čovjekoljublje, notorni za to razdoblje, dok se dalje, gotovo do ruba smislenosti, sve više inzistira na metodologizaciji. Većina studija o ovoj tematici upozorava na važnost humanističkoga empirizma kao bitne crte svjetonazora osnivača metodologije putovanja. Njihova je misao vodilja bila povećati i pregledno razvrstati znanje ne radi sebe sama nego radi uvećanja opće količine vrline, mudrosti i sreće – u skladu s osnov-

³⁴ Epist. 1, 22, 3. iz travnja 1578.

³⁵ „*Observers observed. Essays on ethnographic Fieldwork*”. Madison, 1983.

³⁶ London, 1986.

nom postavkom *studia humanitatis* – i to je glavni razlog njihova zanimanja za putovanje jer je, Staglovim riječima, „dala priliku članovima *rei publicae literariae* da oplemenjujući se steknu znanje promatranjem, a ne transmisijom vjerovanja ili glasina”.³⁷ Jednako je važno bilo stečeno znanje i diseminirati: putnim izvještajima, pismima i prikupljenim predmetima. U zreloj fazi apodemičari su razvili metodologizaciju do tako zavidne razine da su ne samo propisivali kako putujući sačuvati dobro zdravlje, što na putovanju čitati i kakvo društvo birati (i to ovisno o prometalu kojim se putuje) te kako se ponašati po povratku s puta (izmišljanje³⁸ i oholost smatrali su se izrazitim znakom loša ukusa) nego su uveli i distinkciju za različite profesije. Tako su svakako spomena vrijedne neke od putopisnih studija za liječnike: Gryllova *Oratio de peregrinatione studii medicinalis ergo suscepta, deque summa vtilitate eius medicinae partis, quae medicamentorum simplicium facultates explicat* objavljena u Pragu 1566. godine, potom jedna kasnija iz 18. stoljeća *Oratio Academica de Medicis peregrinationibus quam die 15. Junii 1792 publico recitavit J. P. Frank*³⁹ i jedna od najutjecajnijih te vrste, ona Thomasa Bartholina *De peregrinatione medica ad Oligerum Jacobem nepotem suum et filios Casparum Bartholinum et Christophorum Bartholinum* objavljena 1674. godine u Kopenhagenu. Georg Paul Hönn autor je priručnika za pravnike *Iter iuridicum, Quod iurium cultor per Belgium, Angliam, Galliam et Italiam jucunda cum utilitate instituere potest* objavljene u Wittembergu 1688. Osim ovakvih profesionalnih vrlo su česte i socijalne stratifikacije, ali u kasnijoj fazi u kojoj se sve rjeđe piše na latinskome, u propisima što sve na putovanjima moraju/ne smiju činiti fina mlada gospoda, temeljitošću su se osobito istaknuli britanski autori 17. i 18. stoljeća. (Howard James: *The english Monsieur*, Francis Osborne, *Advice to a Son*, Henry Peacham, *The Compleat Gentleman. Fashioning him absolute, in the most necessarie and commendable Qualities concerning Minde or Bodie, that may be required in a noble gentleman Whereunto is annexed a description of the order of a Maine Bataille or Pitched Field, eight severall wayes: also certaine necessarie nstructions concerning the Art of Fishing with other Additions*).

Dobrim dijelom (uz izuzeće gornjega primjera) ovo bismo stvaralaštvo mogli podvesti pod naziv koji su u svojim radovima osmislili neki od najjemenitnijih istraživača fenomena putopisa: *Studiosi in viaggio* (Maćzak) ili *Die Gelehrte Reisende* (Bausinger i drugi) ili pak Ohler. Bez daljnijega, riječ je o nezaobilaznoj sastavnici, odgovornoj za opstanak crte produhovljenosti i intelektualne stege u putopisnome misaonom duktusu koji uskoro – već potkraj 17. stoljeća – sve više

³⁷ Justin STAGL, *A History of Curiosity: Theory of Travel 1550 – 1800*, Salzburg, 1995., 65.

³⁸ Izmišljanje/laganje zaseban je topos u putopisnoj literaturi i predstavlja jedan od najpouzdanijih smjerokaza prema sestrinskome fikcionalnom odvjetku ovoga žanra. Istraživači putopisa obrađivali su ga i monografski, primjerice Percy ADAMS u “*Travellers and Travel Liars 1660 – 1800*”, Berkeley/Los Angeles, 1962, a teorijski smjer dobro je pokriven u radovima Gadamera i Isera.

³⁹ U: *Delectus opusculorum medicorum, Libri XII, Paduae, 1785. - 1792.*

skreće prema frivolnosti i banalnosti. Vrlo je zanimljivo Mačzakovo poglavlje,⁴⁰ koje nas donekle udaljava od isključivo apodemičkoga sustava, a u kojemu upozorava na dva (s vremenom sve naglašenija) stratifikacijska trenutka: 1. “Učeni putnici” odjeljuju se upravo tijekom 16. stoljeća od svih “ostalih”⁴¹ i 2. Naglašena je njihova imovinska neizvjesnost i ovisnost o mecenatstvu.

“Anzitutto, essi rappresentano un gruppo di persone molto mobili, in secondo luogo già *ex definitione* sono inclini a scrivere, infine nel mondo della scienza e nella vita degli scienziati i viaggi svolgevano un ruolo diverso agli inizi e verso la fine del periodo trattato (...). Tra gli studiosi del XVI secolo, che si sono distinti nella storia dei viaggi e del turismo, prevalgono i filologi, i giuristi, i filosofi e i collezionisti di curiosità e di rarità (...).” La situazione economica degli studiosi – complicata e sovente incerta – la loro dipendenza dal mecenatismo, dalle donazioni e dagli onorari d'autore, creavano in loro un interesse indispensabile per le questioni di ordine materiale. (...)” I koliko god bili obdareni oštrim okom, rijetki su bili primjeri koji su se, poput Erazma ili Cleynartsa, othrvali poniznosti spram svojih sponzora i ostali jednako oštra pera.

Administrativni putni zapis

Na redu je još jedna velika cjelina u renesansnome putopisnom stvaralaštvu koju bismo mogli nazvati administrativnim putnim zapisom. Radi se o velikom broju raznorodnih tekstova koji su često okupljeni pod nazivom *itineraria* ili neodređeno *miscellanea*, a prvi pogled na neke zbornike istraživača može navesti da zadržiti s osjećajem da je naletio na zlatnu žilu. No, tek na trenutak jer bi i najvelikodušniji teoretičar i u terminalnoj postmodernističkoj fazi, odlučivši obrađivati ovu vrstu tekstova, morao navesti kako se radi o, riječima britanskoga teoretičara Alistaira Fowlera, neknjiževnim rođacima, tj. „non literary relatives”, bez većine poetičkih osobina koje bi ih odredile kao književne tekstove.⁴² Pitanje je može li i treba li pod egidu renesansnoga putopisa uvrstiti i nepregledno mnoštvo tekstova koji ponekad uključuju i bizarne pojedinosti iz troškovnika kraljevskih *itinerarija* i podatak o ćudorednosti razgovora koje vode mornari,⁴³ kao i jelovnike ili broj nametnika u slamaricama po dječaćkim konviktima koje je vizitator morao obići.

Administrativni putni zapis u renesansnom se razdoblju pojavljuje u dvama glavnim oblicima: kao putni zapis svjetovnih političara, vladara i slično - vrlo često s posve praktičnom namjenom popisa potreba ili pak prikaza troškova na poje-

⁴⁰ Antoni MAŃCZAK, *Viaggi e viaggiatori nell'Europa moderna*, Rim 1982, 280.

⁴¹ U Bausingerovu zborniku isti se problem promatra pod poglavljem o nejednakim suputnicima, kavalirima i znanstvenicima, „Ungleiche Lehrfahrten – Kavaliers und Gelehrte”.

⁴² Alastair FOWLER, *Kinds of Literature*. Oxford, 1985., 11-13. Usp i str. 8: „Any text whatsoever can be treated as a literary discourse, but not all can be treated as literary works”.

⁴³ Miroslav VANINO, *Isusovci i hrvatski narod, sv.1*, Zagreb, 1969, 23.

dinim etapama putovanja te kao izvješća (*relationes*) crkvenih velikodostojnika - najčešće je riječ o zapisima u okvirima izvješća biskupskih vizitacija župama ili pak o izvješćima redovnika poglavarima ili provincijalima njihovih redova na koja opet slijede uzvratne upute.

Prva i najvažnija osobitost službenoga putnog zapisa jest isključiva funkcionalna usmjerenost na administrativnu (dakle striktno neknjiževnu) korisničku razinu. Navedimo kao primjer već spominjana vladarska službena putovanja (*Royal itineraries* engleskih kraljeva od Edwarda I. do Henrika VIII.)⁴⁴ okupljena u zborniku zgodna imena⁴⁵ „*Kaos: razne pripomene bilješke i izvratci koji se tiču engleske povijesti, starina itd.*“. Ondje nalazimo opis putovanja na razini popisa potreba „pozadinske podrške“ odnosno infrastrukturnoga i logističkoga *necessairea* koji je morao funkcionirati da bi se samo putovanje jednoga kralja uopće moglo realizirati. On je ujedno nakon putovanja, *post itinerarium*, trebao poslužiti i kao dokument za pregled ili pravdanje troškova.

Jedan od boljih primjera putnoga zapisa - kada je “širi okvir“ ili “viši cilj” redovito izvan ideje putovanja kao istraživanja ili slično jer administracija uvijek opslužuje neku politiku, a ova pak uvijek realizira neku ideologiju - dolazi nam iz pera hrvatskoga dominikanca Vinka Paletina. Na temelju doista uzbudljivih i raznolikih putničko-osvajачkih iskustava svojim djelom O pravu i pravednosti rata protiv Indijanaca (*De iure et iustitia belli contra Indos*)⁴⁶ iz 1559. godine sudjeluje u intenzivnoj raspravi o španjolskomu kolonijalnom zakonodavstvu. Paletin je mnogo putovao; iz rodne Korčule dospio je među osvajače do Yucatana i to kao kapetan, a potom je ondje boravio kao član dominikanske provincije u Meksiku. Za sobom je, osim navedene rasprave, ostavio i prijevod priručnika *L'arte del navegar...* i potvrđeno autorstvo zemljopisne karte Španjolske⁴⁷ te modela globusa. (Nažalost, nisu se sačuvali). U *De iure et iustitia belli contra Indos* u manjoj se, doduše, mjeri opisuje putovanje do Meksika, ali na temelju svojih pronalazaka na koje je naišao putujući domovinom Maja, Paletin iznosi važne argumente u korist svoje tvrdnje kako upravo Španjolci imaju pravedan razlog za rat – *belli iustam causam* kao i pravo maksimalne eksploatacije novih pokrajina bez ikakvih obzira na mišljenje starosjedilaca. Naprotiv, njihov otpor smatra najvaljanijim razlogom za nemilosrdno ubijanje. Živa rasprava koja se o tome problemu vodila pod pokroviteljstvom Karla V. - uglavnom između znamenitih imena kao što su Juan de Sepúlveda, Francisco de Vitoria i Bartolomé de las Casas – time je dobila još jednoga sugovornika stavovi kojega su se najčešće dijametralno suprotstavljali humanističkoj indignaciji nad posvemašnjim nedostatkom sućuti spram Indija-

⁴⁴ Ed. Joseph HUNTER, cca. 1840. godine, ff. 195., 223.

⁴⁵ *Chaos: miscellaneous notes and extracts relating to English History, antiquities, etc.*

⁴⁶ Vidi u: Krešo NOVOSEL, *Kapi krvi, kapi mora. Vinko Paletin*. Zagreb, 1979.

⁴⁷ Isto, 498-499.

naca. Paletinov glas, ako i nije bio presudan u izboru metoda podčinjavanja starosjedilaca Novoga Svijeta, nije ostao bez odjeka.

Sačuvali su se i mnogi primjeri gdje se iz naroda, „odozdo”, nadležni moli (primjerice papa) da pošalje vizitatora. Navedimo ovaj u kojemu je ponovno riječ o sveprisutnome fra Bonifaciju. *Fideles catholici “Scimandriae et Pegliae” aliorumque vicinorum locorum inter Marusium et Crisium sitorum, ubi lingua slavonica viget, supplicant sanctissimo padri, ut eorum spiritualibus necessitatibus succurat et mittat aliquem visitatorem et consolatorem in locum defuncti (fr. Bonifacii a Ragusii episcopi Stonensis) habeatque fidem fr. Dominico Romam venturo.* Papa je na ovo poslao odgovor u obliku sljedeće upute Bonifacijevu nasljedniku: *Instruttione a mons. Agostino quintio vescovo di Corzula visitatore apostolico ne le provincie de la Dalmatia, Schiauonia, Croatia, Ungaria, Bosnia, Servia etc.*⁴⁸

Među velikim brojem primjera koji uglavnom slijede isti uzorak u Fermedžinovu zborniku nailazimo, međutim, i na jedan posvemašnji izuzetak koji pripovijeda o apostolskome trudu oca Bartula Kašića i prizrenškoga biskupa Pera Katića. *P. Bartholomaei Kašić S. I. Sacerdotis et missionarii, nec non et Petri Katić episcopi Prizrenensis etc. apostolici labores in Serbia, Sirmio et Sclavonia.* Ovaj lijepi putopis nastao 1639. godine razdijeljen je na šest poglavlja i opisuje nekoliko Kašićevih misija u tursko područje od 1612. do 1618. godine.⁴⁹ 1. *De missione pontifici in dominium Turcicum prima.* 2. *P. Bartholomaei Kašić per Hercegovinam, Bosnam et Serbiam iter; adventus et commoratio eiusdem Belgradi.* 3. *Bartholomaei Kašić per Sirmium et Slavoniam iter atque labores apostolici.* 4. *De negotiis p. Bartholomaei Kašić cum summo pontifice Paulo V et cardinalibus ab ipso deputatis Romae.* 5. *De secunda missione p. Bartholomaei Kašić in dominium turcicum.*

Ovaj bismo putopis imali pravo pokazati kao primjer teksta koji „može kada hoće” zadovoljiti i superiorove, dakle administrativne, interese kao i interese čitatelja.

Od preostalih putopisnih tekstova službene namjene iz 16. stoljeća valjalo bi spomenuti različite *Portolanae*, tj. peljare, dakle upute za plovidbu. Ti su se tekstovi razlikovali od današnjih, a zanimljivi su nam prvenstveno stoga što nisu sadržavali samo zemljopisne podatke nego i opise čitavih putovanja. Tako je, primjerice, u rukopisu *Nautica Mediterranea* Bartolomea Crescentija navedeno pod kakvim je točno okolnostima kod Leukate potonuo brod *La Patrona della serenissima Republica di Genova*.⁵⁰ Druga je praktična primjena tih putopisa (ovoga puta u najužem i najdoslovnijem smislu riječi) bila u tome što su služili i kao *proceedings*

⁴⁸ Eusebije FERMEDŽIN, MSHSM (*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*), vol. XXIII. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque a annum 1752. Collegit et digessit P. Eusebius Fermedžin. Zagrabiae, 1892.*, 336.

⁴⁹ Isto, 342–366.

⁵⁰ F. 8 r. Ova je vrsta literature dobro prikazana u radu K. KRETSCHMERA: *Die italienischen Portolane des Mittelalters*, Berlin, 1909.

ili *case reports* - tako su se sugerirala poboljšanja i izmjene u rutama, na osobito opasnim mjestima puta i slično.

Putopisni tekst pojavljuje se, kako vidimo, u više oblikovnih inačica – kao prvo-razredan povijesni izvor, kao zanimljiva pripovjedna forma koja ima svoje poeto-loške osobitosti, a ponekad i kao oboje istovremeno. U svakome slučaju, upravo se renesansno razdoblje odnosno 16. stoljeće posebno pokazalo kao vrijeme u kojemu je putovanje i putni zapis iznimno dobilo na važnosti i u kojemu je doživjelo svoj vrijednosni vrhunac, o čemu najbolje svjedoči golem korpus apodemičkih tekstova.

Svaka je književna vrsta, svaki žanr donekle čedo svojega vremena bez obzira koliko protežnim to doba proglasili. S obzirom na to da u ovome slučaju govorimo o razdoblju renesanse, umjesno je podsjetiti na sugestiju Petera Burkea kako bi mu valjalo pristupiti s više fleksibilnosti. Naime, Burckhardtovoj a i Kristellero-voj predodžbi kao da nedostaje još jedna dimenzija, kao da je postala pretijesna. „Burckhardt’s mistake was to accept the scholars and artists of the period at their own valuation, to take the story of rebirth at its face value and to elaborate it into a book. (...) Burchardt saw Italy, past and present, as an escape from his native Switzerland, a country he found dull and stuffy (...) and so projected their ideals onto the past, creating (...) a myth of a golden age, a cultural miracle.“⁵¹

Ono na što je Burke upozorio kao na „state of the debate” gotovo bi se u cijelosti moglo primijeniti na položaj renesansnoga putopisa 16. stoljeća. „If, however, the term ‘Renaissance’ is used – without prejudice to the achievements of the Middle Ages, or those of the Middle Ages, or those of the of the world beyond Europe – to refer to an important cluster of changes in western culture, then it may be regarded as an organising coincept which still has its uses.“⁵² Drugim riječima, promatrajući sve ono što je putopis 16. stoljeća „ponio” ili upamtio iz razdoblja koja su prethodila posljednjemu renesansnom stoljeću kao i sve što „namjerava” proslijediti razdobljima koja slijede, uviđamo kako je riječ o spletu inovacija i zastarjelosti - djelomice slično kao kada u djelima koja su uobičajeno smatrana miljokazima renesansne literature (kao Castiglioneov *Dvorjanin* ili Machiavelijev *Vladar*) ili koja su plod pera „tipičnih” renesansnih intelektualaca⁵³ otkrijemo naslage srednjega vijeka ili antike.⁵⁴

⁵¹ Peter BURKE, *The Renaissance*, London, New York, 1977., 3.

⁵² Isto, 6.

⁵³ Ukoliko takvi uopće postoje: u svakome slučaju uz regionalne političko-povijesne razlike. (v.: M. BIRNBAUM, *Humanists*, 48.

⁵⁴ P. BURKE, *The Renaissance*, 4 i 19.

„Sve su vrste dobre osim dosadnih“, navodno je jednom prilikom rekao Voltaire, a mi se možemo samo nadati da je pritom mislio na žanrove. Površni poznavatelj ili nedobronamjerni tumač putopisne literature spremno bi odvratio kako je upravo to glavna popudbina koju putopis sa sobom nosi kroz vjekove. Da zaključimo - ovaj rad nastojao je podržati Staglovu argumentaciju kako je povijest putopisa ujedno i povijest znatiželje, dakle da je putopis - kao prvorazredan povijesni izvor a istovremeno i vrijedno štivo - i u renesansi i danas pozivao na sudjelovanje samo one najbolje, a to znači najznatiželjnije čitatelje.

Bibliografija:

- Percy G. ADAMS, *Travelers and Travel Liars*. Berkeley/Los Angeles, 1962.
- Mihail Mihailović BAHTIN, *Speech Genres and Other Late Essays*. (Voprosy literature i estetiki.) Universty of Texas, 1986.
- Hermann BAUSINGER / Klaus BEYRER, / Gottfried KORFF, (ur.) *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. München, 1999.
- Marianna, D. BIRNBAUM, *Humanists in a Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*. Columbus, 1986.
- Peter BURKE, *The Renaissance*. (Iz serije izdanja *Series in European History*) London, New York, 1997.
- Lovorka, ČORALIĆ, *Put, putnici, putovanja*. Zagreb, 1997.
- Marija Ana DÜRRIGL, *Genološke i poetološke odrednice hrvatskoglagoljskih vizija i prenja*. Zagreb, 1994.
- Dunja FALIŠEVAC, *Hrvatska srednjovjekovna proza: književnopovijesne i poetičke osobine*. Zagreb, 1980.
- Eusebije FERMEDŽIN, MSHSM (*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium.*) vol. XXIII. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque a annum 1752.*, Zagrabiae, 1892.
- Alastair FOWLER, *Kinds of Literature. An Introduction to the Theory of Genres and Modes*. Oxford, 1985.
- France KIDRIČ, *Slovenski biografski leksikon*. Ljubljana, 1925. – 1991.
- Vjekoslav KLAJIĆ, *Prilozi za povijest grada Zeline*. Zagreb, 1911.
- Pavle KNEZOVIĆ, *Sebastian Slade. Fasti litterario-Ragusini. Dubrovačka književna kronika*. Preveo i bilješkom popratio Pavle Knezović, 2001.
- Albin LESKY, *Geschichte der Griechischen Literatur*. Bern – München,³ 1971.

- Antoni MAŃCZAK, Hans Jürgen TEUTENBERG, *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reise-forschung*. Wolfenbüttel, 1982.
- Viaggi e viaggiatori nell' Europa moderna*. Rim, 1992.
- Petar MATKOVIĆ, *Stariji rukopisni putopisi u knjižnicah mletačkih*. Rad JAZU XV., Zagreb, str. 192. - 223.
- Čedomil MIJATOVIĆ, *Bartolomije Georgijević. Hrvat, pisac šesnaestoga vijeka*. Rad JAZU XLIV., Zagreb, 1878.
- Luigi MONGA, (ur.) *L'Odoeporica / Hodoeporics: On Travel Literature*. Annali d'Italianistica vol. 14. Chapel Hill, N. C., 1996.
- Darko NOVAKOVIĆ, *Ksenofont Efeški, Efeške priče. Nepoznat autor, pripovijest o Apoloniju, kralju tirscome*. Zagreb, 1980.
- Krešo NOVOSEL, *Kapi krvi, kapi mora. Vinko Paletin*. Zagreb, 1979.
- Norbert OHLER, *The Medieval Traveller*. Woodbridge / Rochester, 1989.
- Pio PEJIĆ, u: *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije (1998. - 1998.)* Priredili Želimir Puljić i Nediljko A. Ančić. Dubrovnik/Split, 2001.
- Paul Riant, *Expeditions et pelerinages*. Paris, 1865.
- Justin STAGL, Klaus ORDA / Christel KÄMPFER, (ur.). *Apodämiken. Eine Räsionierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*. Paderborn – München, 1983.
- Justin STAGL, *A History of Curiosity: Theory of Travel 1550 – 1800*. Salzburg, 1995.
- Jürgen SCHWARZWALD, *Bartol Đurđević. Bibliografija izdanja 1544. – 1686*. Croatica - bibliografije VI/27, 1980.
- Miroslav VANINO, *Bartol Sfondrati u Temišvaru g. 1582. Vrela i prinosi*. Zbornik za povijest isusovačkog reda 4, Zagreb, 1934., str. 150 – 154.
- Miroslav VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, sv. I., Zagreb, 1969.

Izvorni tekstovi:

- Silvae vel potius Aetheriae peregrinatio ad loca sancta.* Heidelberg, 1908.
- Ieremias Reusnerus Leorinus, *Hodoeporicum sive Itinerarium totius fere orbis libri VII. Opus Historicum, Ethium, Physicum, Geographicum.* Basileae, 1580.
- Ieremias Reusnerus Leorinus, *Itinerarium totius orbis sive opus peregrinationum.* Basileae, 1592.
- Ieremias Reusnerus Leorinus, *Rerum memorabilium liber.* Basileae, 1603.
- Guilhelmi Grataroli De regimine iter agentium vel equitum, vel peditum, vel curru seu rheda utilissimi libri duo.* Basileae, 1561.
- Georgii Fabricii Chemnicensis Hypomnemata Hodoeporica ad Christophorum Leuschnerum in Italiam euntem.* Frankenfordiae, 1575.
- Georgii Fabricii Chemnicensis Roma sive itinerum liber I.* Lipsiae, 1544.
- Hieronymi Turleri praecepta omnibus iter facientibus necessaria maxime observanda.*
- Hieronymi Turleri de arte peregrinandi libri II.* Norimbergae, 1591.
- Methodus apodemica a Theodoro Zwingero qui cum fructu in quocunque tandem vita genere peregrinari cupiunt* 1594.
- H. H. Eobani a profectio ad Des. Erasmus hodoeporicon.* Erfordiae, 1518.?
- J. Lipsii de ratione cum fructu peregrinandi & praesertim in Italia.* (Epistola ad Ph. Lanoyum.) Antwerpiae, 1586.
- M. Crusii hodoeporicon libri,* 1586.
- Nathan Chytraeus, *Variorum in europa itinerum deliciae.* Herbornae Nassovium, 1594.
- Specchio della peregrinatione delli piu notabili luoghi della Terra santa di Promissione, et delle processioni & cerimonie, che nella citta di Hierusalem si sogliono celebrare.* Bartholomeo Georgieucz di Croatia detto Pellegrino di Hierusalem Auttore. Roma, 1553.

Theoreticians, pilgrims, clerks: Three forms of Renaissance travelogue texts

Irena Miličić
Naklada Jesenski i Turk
Sokolgradska 58
Zagreb
Republic of Croatia

Summary

The author discusses several specific forms of Renaissance travelogues in the sixteenth century. The introduction provides a short survey of the development of travelogue genre in the Antiquity and Middle Ages. Special attention is paid to the pilgrimage texts, a form that did not change substantially in the Renaissance although some influences of the hodoeporical texts (highly elaborate travel theory specific for the Renaissance period) can be noted. The author analyzes two pilgrimage texts by Croatian authors, Bartol Đurđević and Bonifacije Stijepović Drakolica, as illustrations of this old travelogue form. The second part of the essay focuses on the examination of a system of hodoeporical or apodemical texts, a large series of theoretical texts. Some of them are similar to travel manuals as they aim to classify all extant aspects of travel, enlighten, advise and in every way accompany the Renaissance traveller on his way. In the third part, the author examines administrative travel notes, some of them written for political leaders and some by church administrators, bishops or parish priests. The article concludes with Justin Stagl's thoughts on the history of travel as, basically, a history of curiosity.

Key words: Renaissance, sixteenth century, travel writing, apademic literature, pilgrimages, travelogue, Bartul Đurđević, Bonifacije Stijepović Drakolica, Holy Land